

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

A DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Kálec-Simon Orsolya

Egzisztencialista líra a közép-európai régióban: Pilinszky János és Slavko Mihalić
költészetének komparatív elemzése

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Vezető: Prof. Dr. Kállay Géza

Szláv irodalmak doktori program

Vezető: Prof. Dr. Milosevits Péter

A bizottság tagjai:

Milosevits Péter DSc

Ladányi István PhD

Virág Zoltán PhD

Pavičič Mladen PhD

Várnai Dorota PhD

Laczházi Aranka PhD (póttag)

Mészáros Andor PhD (póttag)

Témavezető: Lukács István DSc

Budapest, 2014

A doktori disszertáció tézisei

A jelen disszertáció célja, hogy rámutasson két életmű közötti, a horvát-magyar komparatiztika által mindeddig egyáltalán nem érintett tipológiai párhuzamokra. Elsődleges célkitűzésünk, hogy rekonstruáljuk a két lírikus életművében körvonalazódó lírai ontológiát, s rávilágítsunk arra, hogy annak alapvetései miként viszonyulnak az egzisztenciafilozófia főbb képviselőinek téziseihez, miként írják újra, kérdőjelezik meg azokat, s hogyan lépnek velük párbeszédbe. Végső célunk annak igazolása, hogy Pilinszky János és Slavko Mihalić lírája egy önálló regionális líratípusba, a közép-európai egzisztencialista líra típusába sorolható. Bár ontológiai orientációja és a létre vonatkozóan felvetett kérdések hasonlósága okán e líratípus közeli rokona a nyugati egzisztencialista irodalomnak, az eltérő autentikuslét-koncepció, valamint a lírai szubjektum mozgástere és az általa választott megoldási stratégiák tekintetében mutatkozó különbségek okán élesen el is különül attól.

Szerkezetét tekintve a disszertáció hat egységből áll. Az első fejezet célja az egzisztenciafilozófia legfontosabb diskurzusainak ismertetése annak érdekében, hogy bemutassuk a kontextust, amelyben a Pilinszky- és Mihalić-életművet elhelyezni és értelmezni kívánjuk. A fejezet Sören Kierkegaard, Martin Heidegger, Karl Jaspers, Albert Camus, Jean-Paul Sartre és Simone Weil ontológiájának alapvetései mellett a szerzők által alkalmazott filozófiai módszereket is elemzi.

A második fejezet a két szerző irodalomtörténeti helyét, kontextusát és recepcióját veti össze. Pilinszky János és Slavko Mihalić egyaránt korszakos költő, akiknek meghatározó jelentősége van a magyar és a horvát későmodern lírai profiljának kialakításában. A két szerző hasonló generációhoz tartozik: Pilinszky 1921-ben született, első kötete, a *Trapéz és korlát* pedig 1942-ben jelent meg. Slavko Mihalić 1928-ban látott született, Komorna muzika címet viselő első verseskötete viszont már a II. világháború után látta meg a napvilágot. A két lírikus egyaránt hamar generációja meghatározó egyéniségévé vált, az általuk útjára indított lírai diskurzust pedig a horvát és a magyar irodalomtörténészek egyaránt a másodmodernség meghatározó lírai diskurzusaként tartják számon, amely egészen napjainkig ível. A modernitás örökségének újragondolása okán Pilinszky és Mihalić költészete egyaránt a posztmodern líra fontos előkészítőjének, s mint ilyen, a modern és a posztmodern líra közötti összekötő láncszemnek tekintendő.

A disszertáció harmadik fejezete pedig átfogóan ismerteti a megírása során alkalmazott módszertant. Pilinszky és Mihalić lírai ontológiájának rekonstrukciója során a heideggeri-gadameri hermeneutikára támaszkodtunk, melynek alkalmazását a egyfelől két életmű ontológiai orientációja, a diszpozíciók és konkrét szituációk elemzésére irányuló lírai stratégia indokolja, másodsorban pedig az, hogy az életművekben számos olyan kérdés kerül előtérbe, amelyek a hermeneutikai diskurzusban is nagy hangsúllyal jelennek meg. Ilyen például a művészet jelentősége a lét felfedésének folyamatában, illetve a létfenomén nyelvi megragadhatóságának problémája. A disszertáció éppen ezért Pilinszky és Mihalić lírai ontológiáját egy tudatos szubjektum létmegértő tevékenységeként rekonstruálja, azzal a céllal, hogy elkülönítse a folyamatot meghatározó külső impulzusokat, belső reflexiókat, s a létmegértés processzusát tagoló horizontváltásokat.

A dolgozat negyedik és ötödik fejezete Pilinszky János, illetve Slavko Mihalić lírai ontológiájának rekonstrukciójára összpontosít. A két fejezet hasonló koncepcióra épül: a létmegértő szubjektum megalkotottságának, illetve az egyes szerzők által alkalmazott fő poétikai eszközöknek az ismertetését követően arra világítunk rá, miként viszonyul a lírai szubjektum a saját létéhez, minek az alapján különbözteti meg az autentikus és az inautentikus létet egymástól, miként értelmezhető tevékenysége tudatos létmegértő és -értelmező folyamatként.

Pilinszky János és Slavko Mihalić, hasonlóan a dolgozat II. fejezetében bemutatott egzisztencialista filozófusok és írók műveihez, egyaránt a szubjektum nézőpontját veszi kiindulópontnak ontológiai vizsgálódásai során. Akárcsak a nyugati egzisztencialisták, a lét valódi arcát bizonyos általánosan hozzáférhető emberi tapasztalatok alapján tárják fel, amelyek nagy része kizárólag introspekció útján érhető el. A két költő műveiben a lírai szubjektum jelenléte, sajátos nézőpontja annyira kifejezett, hogy – mind tárgyában, mind szerkezetében – az egész költeményt meghatározza. Izolált pozíciója, önelemző-önreflexív attitűdje szintén a nyugati egzisztencialista filozófusok és írók műveit idézi, csakúgy, mint a határhelyzetek és diszpozíciók létmegértő célzattal történő, tudatos analízise.

E versvilágban azonban – ellentétben Kierkegaard, Heidegger és Sartre műveivel – a szorongás diszpozíciója nem a rendelkezésre álló választási lehetőségek korlátlanóságát jeleníti meg, hanem azt a tényt, hogy a szubjektum az őt körülvevő világot konstans, mindenirányú fenyegetésként érzékeli, amellyel szemben teljesen védtelen. Kellemetlen érzéseiket tehát nem a döntéshelyzetekkel való szembesülés hívja elő, hanem a szenvedésnek való teljes kiszolgáltatottság tudata, amely utóbbi Pilinszky-nél a saját jogán emelkedik a határhelyzetek sorába. Kiemelt szerepet kap a halál határhelyzete is, amelyet mindkét közép-európai lírikus az emberi lét integráns és elidegeníthetetlen részeként lát. Bár a halandóság ténye mindkét életmű létmegértő szubjektuma számára olyan tapasztalat, melynek tükrében, akár csak Camus-nél, az egész élet értelmetlennek tűnik. Idővel azonban mindkét lírai ontológia eljut arra a heideggeri belátásra, hogy a halál tapasztalata egyszersmind esély – esély arra, hogy a létmegértő szubjektum képes legyen autentikusan viszonyulni önnön létéhez.

Pilinszky és Mihalić lírai beszélője egyaránt terhesnek érzi a szubjektumként való létezését, s az abból fakadó, eleve adott kereteket, amelyek közül kétségbeesetten, akár a saját megsemmisülése árán is szabadulni igyekszik. Ezáltal Pilinszky és Mihalić versei a kierkegaard-i értelemben vett *kétségbeesés* állapotát nyilvánítják meg, amelynek során a lírai szubjektum „nem akar önmaga lenni”. Ez a vágy a két szerzőnél a metaforika szintjén is megjelenik – a lírai szubjektum elutasítja a kozmosz jelentette rendezett és határolt létezését, és a víz jelképezte káosz határolatlanságába vágyik vissza.

Sartre drámáitól és regényeitől eltérően a két lírikusnál a döntés és a döntéseken keresztüli önmegvalósítás kérdése sem jelenik meg témaként, sem az, hogy a szubjektum a környező világot átformálva, társadalmi célok kitűzésével kísérletet tesz a változtatni helyzetén. A két közép-európai lírikus életművében tehát egyaránt egy passzív, léttelenül egzisztáló lírai szubjektum körvonalazódik, aki nincs döntési és cselekvési helyzetben, s így képtelen érdemben befolyásolni a sorsát. Csupán egy kérdésben van lehetősége érdemben választani: ama tekintetben, hogy autentikusan viszonyul-e létéhez, vagyis elfogadja-e létezése tényét és a számára kijelölt kereteket. Mihalić esetében ez a kérdés az abszurd tapasztalatának vonatkozásában vetődik fel, Pilinszky-nél pedig az Istenhez való viszonyulás kérdésével fonódik össze elválaszthatatlanul.

A két közép-európai lírikus ontológiája azonban nemcsak alapvetéseit, de annak lírai megformáltságát tekintve is számos párhuzamot mutat Pilinszky és Mihalić egyaránt átlátszó, könnyen megközelíthető, ismert szimbólumokból építkező képi világgal teszi kézzelfoghatóvá lételméleti következtetéseit. Ezen belül is kiemelt szerepet kapnak az archetipikus szimbólumok, melyek univerzális érvényük miatt különösen alkalmasak az ontológiai témák tárgyalására. Mindkét költő gyakran él az archetipikus szimbólumok kifordításának eszközével is, amely által képes érzékeltetni az értelmetlenséget önmagát, és azt is, hogy a világ valódi – értelmetlen, a korábbi rendszerekkel leírhatatlan – arcának megpillantását követően az univerzálisan érvényesnek hitt toposzok pontossága, magyarázóereje is kétségessé válik.

Míg Mihalić a *Komorna muzika*-tól kezdve a šimići szabadvers nyomdokain halad, Pilinszky a *Nagyvárosi ikonok*ban teszi végleg félre a babitsi-József Attila-i, jambikus lejtésű versbeszédet, s vált át a szabadverses formára. A szabadverses forma tömör, pontos és tárgyyszerű megfogalmazásra ad módot, lehetővé téve, hogy a költemény szemantikai rétege maradéktalanul, a figyelmet elterelő tényezők nélkül jusson kifejezésre.

Ennek köszönhetően teljesebben ki a személytelen, tárgyyszerű ábrázolásmód is, amely törekvésnéppen a két lírikus életművének kezdeteitől jelen van. Pilinszky eleinte, akárcsak Mihalić, a tárggyá degradálással a lírai szubjektum lételenségét érzékelteti, később azonban a magyar költő ugyanezen költői eszközöket a lírai szubjektum tudatos személytelenítő törekvéseinek szolgálatába állítja.

A csend alakzatai és a paradoxonok mindkét életműben az abszurdélmény líranyelvi leképezőjévé válnak, hasonlóan a látomásos képi világhoz, amely mindkettejükénél arra hivatott, hogy kifejezze azt, ami „kívüle” vagy „alatta” van a logikai megismerésnek (vö Živković 1985: 870-871).

A disszertáció amellettt érvel, hogy a magyar és a horvát lírikus életműve egyaránt egy előrehaladó létértelmezési folyamatként olvasható, melynek folyamatszerűségére a szerzők maguk is több ízben reflektálnak. A létmegértő szubjektum horizontját mindkét életmű esetében a szubjektum ontikus létmegértése, alapvető létszerkezete és fakticitása konstituálja. Ez utóbbiba a létmegértési folyamat konkrét tér- és időbeli

koordinátákkal körülhatárolható kontextusa, illetve annak eseményei is beletartoznak, melyeknek recepciója és elemzése legalább olyan fontos szerepet játszik a létmegértési folyamat alakításában, mint a lírai szubjektumot körülvevő, elvontan-általánosan értett világ, a többi szubjektummal való kapcsolat, vagy a szubjektum transzcendenciához való viszonyulása. A Pilinszky- és Mihalić fejezetek soron következő alfejezeteiben a létmegértő folyamatot magát bontjuk ki, elsősorban arra összpontosítva, hogy miként viszonyul a lírai szubjektum a világhoz, a többi szubjektumhoz és a transzcendenciához, s miként érti meg e viszonyulások tükrében saját magát. Célunk annak feltárása, miként járul hozzá a világgal, a többi szubjektummal és a transzcendenciával való interakció, illetve ezen interakciók következményei a lírai szubjektum létről alkotott képének, a léthez (s ezen belül önnön létéhez) való viszonyának változásához.

Ellentétben Sartre és Camus életművével, amelyben a lét értelmetlenségének tapasztalata eleinte nem eleve adott, hanem csupán a főhős intellektuális reflexiójának következtében áll elő, Pilinszky János és Slavko Mihalić lírájában az abszurd kezdettől fogva húsba vágó tapasztalat. A szubjektumnak mind a fizikai integritása, mind annak puszta léte kezdettől fogva veszélyeztetett, s a két közép-európai lírikus életművében egyaránt egy barátságtalan, lényege szerint élehetetlen univerzum rajzolódik ki, ahol az ember teljesen magára hagyatva, szörnyű testi-lelki kínok közepette egzisztál, s amelyből csupán a halál jelenthet kiutat.

A létmegértő szubjektum Heidegger által is észrevételezett létben való otthontalansága (Unheimlichkeit) Pilinszky és Mihalić életművében jóval fontosabb szerepet kap, mint a nyugati egzisztencialistáknál. Mihalić verseiben a lírai szubjektum a biztonság hagyományos lírai közegeiben, az otthonában és a természetben sem lel nyugalomra, melyek mögött az a kimondatlan következtetés húzódik meg, hogy a rendezettség csupán illúzió, s a világot valójában a káosz uralja. Pilinszkyknél az otthonosság körei hiányoznak, s az ember közvetlenül néz farkasszemet a barátságtalan univerzummal. Szorongása mögött a kiszolgáltatottságon túl egy intellektuális ok, a világ érthetlensége és értelmetlensége feletti kétségbeesés áll.

E kétségbeesés gyökérok az, hogy az univerzummal szembesülve az intellektus kudarcot vall. A világot egyfelől a monoton, céltalan ismétlődés, másfelől a véletlenszerű, kiszámíthatatlan folyamatok strukturálják, amelyekben az intellektus semmiféle inherens rendszert nem képes felfedezni, vagy visszakövetkeztetni egy olyan

transzcendens értelem jelenlétére, amely garantálná, hogy a struktúra létezik, még ha az emberi horizontról kiindulva nem is érzékelhető. A létmegértő szubjektum azonban nemcsak az univerzum felépítése, fizikai folyamatai alapján jut el e konklúzióra, hanem az abszurd lenyomatát az emberi kapcsolatokban is tetten éri.

Külön kiemelendők azok a költemények, ahol a létmegértő szubjektum integritását fenyegető erőket kézzelfoghatóvá tevő képi világ egyértelmű politikai konnotációkat kap. Pilinszky és Mihalić lírájában egyaránt gyakorta találkozunk a halálra ítélt rab alakjával, amely nemcsak a létbe vetett, halandóságra ítélt, léte szűkre szabott kereteivel kilátástalan küzdelmet folytató szubjektum jelképe, de – a kivégzések, vesztőhelyek, a munkatáborok, a kínzóeszközök és a megfigyelést végző ügynökök képeivel egyetemben – a közép-európai totalitárius diktatúrák mindennapjait is felidézi. A kontextus tér- és időbeli koordinátáinak pontos megjelölése azonban – paradox módon – mégsem ássa alá ama cél megvalósulását, hogy a versszövegek ontológiai érvényességű igazságokat mondjanak ki. A versek egyszerre lokális és univerzális érvényűek, hiszen párhuzamosan képesek láttatni azt, miként korlátozza tovább a világban-való-lét amúgy is szűkre szabott mozgásterét a közép-európai diktatúrák totális kontrollja, és szolgálnak a lét abszurditásának Camus *A pestiséhez* hasonlítható extrém parabolájaként.

A többi szubjektumhoz való viszonyulás mindkét életműben felettébb problematikus: az összekapcsolódásra való képtelenség, a társas magány motívuma, a „mindenki harca mindenki ellen”, valamint az üldöztetési víziók Pilinszky és Mihalić verseiben egyaránt megjelennek. A Mihalić-versek lírai szubjektuma elsősorban erkölcsi integritása védelmében tart távolságot a tömegtől. Számára a többi ember a totalitárius diktatúrát magát testesíti meg, a velük való interakció pedig azt a veszélyt hordozza, hogy ő maga is belekényszerül az általuk megkötött kompromisszumokba. A büntudat, az inautentikus létezésből eredő korrumpáltság okozta szorongás már a Mihalić ontológiai programját megfogalmazó *Metamorfozában* megjelenik, az életmű végére pedig eljutunk a mocsárig (*Močvara*), amelynek már nincs lehetősége a megtisztulásra, hanem csupán a lecsapolás segíthet rajta. Pilinszky nézőpontjából az abszurd univerzum legfontosabb morális problémája az ártatlanok szenvedése, melyet részint egyes szám első személyben, a lírai szubjektum saját szemszögéből, részint pedig a többi szubjektum – külvilág vagy egymás okozta – szenvedését ábrázolva láttat. Míg azonban Pilinszky létmegértő szubjektuma képessé válik arra, hogy a

többi ember általi „felfalását” a megváltás lehetőségeként keretezze újra, s ezáltal a kierkegaard-i értelemben vett erkölcsi stádiumból a vallási stádium irányába lépjen tovább, Mihalic lírájában a többi embertől való távolság egyre nő. Erkölcsi ítélete egyre élesebbé válik, a többi emberhez való viszonya pedig tárgyiasul.

A versek metaforikáját és kulturális referenciáit tekintve a kereszténység perspektívája Pilinszky és Mihalic befogadói horizontjának egyaránt központi elemét alkotja, így korántsem véletlen, hogy költeményeik az univerzum és a többi ember mellett a transzcendenciát is a lírai szubjektum világban-való-létét meghatározó fő tényezők sorában említik. Pilinszky és Mihalic korai verseiben a lírai szubjektum világban-való-létének alapvető tapasztalataiból kiindulva kérdőjelezi meg Isten létezését. A Camus és Sartre műveiből ismert gonosz Isten, illetve a világtól elzárkózó passzív Isten alakja mindkettejük lírájában feltűnik, a deklaráltan keresztény Pilinszky egyenesen az istentagadásig jut, Mihalic lírájában pedig Isten léte sokáig lehetőségként sem merül fel.

Pilinszky-nél ontológia és metafizika egyenlő súllyal esik a latba. A lírai szubjektum istenhite és mindennapi léttapasztalatai folyamatos feszültségben állnak egymással, létmegértő tevékenysége pedig ezen ellentmondás feloldására irányul. E disszonancia áll Camus, illetve Kierkegaard, Jaspers és Weil eszméinek fókuszában is, akik egyaránt hangsúlyozzák, hogy a világ tapasztalatilag észlelhető állapota és a mindentudó, mindenható és végtelenül jó lény ideája első pillantásra kevésbé tűnik összeegyeztethetőnek egymással. A felsorolt szerzők más-más módon oldják fel a dilemmát. Camus az istenhit elutasítása, Kierkegaard és Weil „a hit ugrása” mellett döntenek, Jasperst ugyanakkor épp a földi lét abszurditásának és „léthiányának” felismerése indítja a transzcendens szféra felé fordulásra. Pilinszky korai lírájában a létmegértő szubjektum transzcendenciához való viszonya a camus-i és a jaspersi között ingadozik, később azonban a kierkegaard-i vallási stádium felé mutató útkeresés kerül előtérbe, amelyet Simone Weil eszméinek recepciója fog elősegíteni.

Mihalicnál ellenben egyértelműen az ontológiai nézőpont dominál. Számára a lét abszurditása olyan elsőpró tapasztalat, hogy Isten létezésének gondolata fel sem merül benne. Camus-höz és Sartre-hoz hasonlóan Mihalic költeményei a nietzschei „Isten halott” következtetést ismétlik el újra és újra. E végkövetkeztetésig a létmegértő szubjektum az univerzális mércék összeomlásának konstatálása által jut el, amelyet *a posteriori alapon*, az emberek erkölcsi iránytalanságát szemlélve lát be. Az életműben

előrehaladva az értékválság felpanaszlása egyre erőteljesebbé és konkrétabbá válik, s egyre intenzívebbé válik a sóvárgás egy ilyen globális iránymutatás, vagyis voltaképpen maga a transzcendencia iránt. A *Svršetak značenja* című reprezentatív életműzáró költemény nyíltan kimondja az ember értelemadó próbálkozásainak kudarcát, s kijelenti, hogy egyedül Isten képes arra, hogy értelmet adjon a világnak s az azt benépesítő létezőknek, következésképp egyedül ő képes arra, hogy a világ és az ember megítélésére alkalmas mércéket alkosson.

A létmegértés folyamatszerűsége elsősorban Pilinszky életművében válik kifejezetté. Itt a lírai szubjektum eredendő célkitűzése az, hogy feloldja Istennel való kapcsolatra irányuló vágy és az Istentől elhagyott, abszurd világban-való-lét közötti feszültséget, tágabb értelemben pedig az, hogy egy magasabb szinten haladja meg az Isten léte és a lét abszurditása között feszülő ellentmondást. Az első horizontváltás a második világháború tapasztalata hatására következik be: a „mélyvilági kín” nemcsak arra döbbsenti rá, hogy más emberek is ugyanazt a szenvedést élik át, de egyszersmind korábbi nézőpontjának dezintegrációjához is hozzájárul. Ennek hatására a létmegértő szubjektum az átélteket a krisztusi szenvedéstörténet horizontjáról kísérli meg újrakeretezni. Ezt a folyamatot lendíti tovább egyfelől Simone Weil és a Weilen keresztül újraolvasott Dosztojevszkij, másodsorban pedig a Camus-vel folytatott polémia, melynek hatására a lírai szubjektumban is tudatosul az, hogy a világ értelmetlenségének tapasztalata szorosban az emberi nézőponthoz kötött. A világ azért tűnik a számunkra irracionálisnak, mert emberi nézőpontból szemlélve, emberi fogalmakkal nem tudjuk érthetővé és áttekinthetővé tenni a saját magunk számára, a lírai szubjektum pedig nemcsak e nézőpont konstruált mivoltát mutatja fel, de hozzá is lát annak lebontásához. A létmegértő szubjektum tehát horizontváltások sorozatán át, az eredendő kérdés többszöri felvetése, az előzmények tükrében történő újragondolása által jut el annak megválaszolásáig.

Slavko Mihalić ellenben ontológiai programját már a *Komorna muzika* című kötetében körvonalazza. A *Metamorfoza* című versben megfogalmazott vázlatos lírai lételmélet a létmegértő szubjektum semmijét állítja szembe a külső-idegen struktúrák korrumpáló hatásával, világossá téve, hogy az önmegértő szubjektumnak nincs más választása, mint az, hogy szembesítse magát léte abszurditásával, és akárcsak Camus Sziszüphosza,

otthonossá tegye a számára kiszabott szűkös életteret. Az életmű során a létmegértő szubjektum újabb és újabb létszférákat von be a létmegértési folyamatba, a természet, a szerelem problémáitól kezdve egészen az univerzumig és a transzcendenciáig. Ezen belül is különösen fontos a társadalom és a totalitárius diktatúra problémáira való reflektálás, amely az életmű második szakaszától kezdve mindinkább előtérbe kerül. Olyan kiterjedt szövegközi párbeszéddel, ami a Pilinszky-líra létmegértési folyamatát jellemzi, Mihaličnál nem találkozhatunk, s a Pilinszkynél látható horizontváltások is elmaradnak. Ily módon a lírai szubjektum a lét szerkezetéről alkotott eredeti képét sem gondolja újra, s kérdésfeltevéseit, megoldási stratégiáit sem helyezi új perspektívába. A társadalmi kérdések elemzésének hatására azonban egyre inkább előtérbe kerül a társadalmat jellemző anómia, s ezzel párhuzamosan egyre inkább a lírai szubjektum morális elkötelezettsége. Ennek konstatálása – a létmegértő szubjektum önnön, a *Močvara* című versben körvonalazott morális csődjének felismerésével egyetemben – vezet végül annak felismeréséhez, hogy a *Komorna muzika*-ban körvonalazott projektum kudarcra ítéltetett.